

Бисенғали З.-Ғ. Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: zinolgabden@hotmail.com

«ҚИЛЫ ЗАМАН» РОМАНЫНДАҒЫ ДЕРЕК ЖӘНЕ ДӘЙЕК

1916 жыл уақиғалары – М. Әуезовтің көз алдында өткен қасіретті тарих. Ел ағалары мен ата-әжелердің соғыс аталатын сұмдыққа перзенттерін жібергісі келмеген қиналыстары мен уайым-қайғыға толы кейіптері қаламгердің рухани әлемінде өшпестей із қалдырған. Тығырықтан шығар жол іздеген қазақтың жанталастарын, ел ішіндегі барша әңгімелерді құлағымен естіп, ақылға симайтын түрлі әрекеттерді көзімен көрді. М. Әуезовті қазақ-қырғыз тәрізді момын халықтарды майдан жұмыстарына баруға көндіруден гөрі қыруға бағытталған Ресей үкіметінің өркениетті ел әрекетіне жатпайтын жыртқыш әрекеттері шошындырады. Ашынған. Отаршыл елдің сұрқия саясаты әшкерелеу тілегі оянған. Алайда адамзат санасына жат бұл саясатты қаз-қалпында жазудың мүмкін еместігі да көріне бастаған кез. Соған қарамастан тағдырын тәуекелге байлап, бір шешімге бел буған. 1916 жыл уақиғалары туралы деректі-тарихи роман «Қилы заман» романы осылай дүниеге келген.

Түйін сөздер: 1916 жыл уақиғалары, қасіретті тарих, рухани әлем, қазақтың жанталастары, қазақ-қырғыз, жыртқыш әрекеттері, «Қилы заман» романы.

Bisengali Z.-G. K.,

DSc, Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Arguments and facts in the nove by M.Auezov «Qily zaman»

The events of 1916 are a tragic story that happened in front of M. Auezov. The suffering of the elders and grandparents who did not want to send their children to the horrors of the war, their images, full of pain and sorrow, left an indelible mark on the writer's spiritual world. He saw the throwing of the Kazakhs seeking an exit from the impasse, heard all the conversations that occurred in the country, and witnessed a number of events that simply did not fit into his head. M. Auezov frighten the predatory actions of the Russian government, far from civilizedness, sending meek people like the Kazakhs and Kirghiz to front-line operations, but secretly pursuing the goal of exterminating them. He's pissed. The colonial policy of the Russian government awakened in him a thirst for revelation. Nevertheless, it became obvious that this policy can not be described in the usual way. Despite this, risking his life, he made a decision. This is how the documentary-historical novel «Kili zaman» appeared about the events of 1916.

Key words: tragic story, the events of 1916, M. Auezov, of the war, their images, the Kazakhs and Kirghiz, historical novel «Kili zaman».

Бисенғали З.-Ғ. Қ.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Аргументы и факты в романе М. Ауэзова «Лихая година»

События 1916 года – трагическая история, случившаяся на глазах у М. Ауэзова. Страдания старейшин и бабушек и дедушек, не желавших отправлять своих детей к ужасам войны, их образы, полные боли и печали, оставили неизгладимый след в духовном мире писателя. Он видел метания казахов, ищущих выхода из тупика, слышал все разговоры, что происходили в стране, и был свидетелем ряда событий, которые просто не укладывались в голове. М. Ауэзова пугают далекие от цивилизованности хищнические действия русского правительства, направлявшего на

фронтовые работы кроткие народы, вроде казахов и киргизов, но втайне преследовавших цель истребить их. Он обозлен. Колонизаторская политика русского правительства пробудила в нем жажду разоблачения. Тем не менее, стало очевидным, что эту политику невозможно описать обычным образом. Несмотря на это, рискуя своей жизнью, он принял решение. Так и появился на свет документально-исторический роман «Қилы заман» о событиях 1916 года.

Ключевые слова: события 1916 года, трагическая история, неизлагаемый след, не укладывавшиеся в голове хищнические действия, колонизаторская политика

Кіріспе

М. Әуезов шығармашылығына байланысты әрбір маңызды дерек көпшілікке ұсынылуға тиіс. Әсіресе, жоғары мектептерде білім алушы қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы барша талапкерлерге жетуі керек. Өкінішке орай, бұл бағыттағы ресми ұмтылыстарды көре алмай келеміз. Біздің мақсатымыз қазіргі қолымызда бар деректерді пайдалана отыра қазақ елінің бостандық жолындағы күресінің шежіресі тәрізді «Қилы заман» романының жазылу тарихы мен қоғамдық санаға жолы туралы ойларымызды ортаға салу және осы мақсатты орындау жолындағы әріптестерімізге әдіснамалық көмек көрсету.

1916 жыл уақиғалары – М. Әуезовтің көз алдында өткен қасіретті тарих. Соғыс аталатын сұмдыққа перзенттерін жібергісі келмеген қазақ елінің қиналыстары мен уайым-қайғыға толы кейіптері қаламгердің рухани әлемінде өшпестей із қалдырған. Тығырықтан шығар жол іздеген қазақтың жанталастарын, ел ішіндегі барша әңгімелерді құлағымен естіп, ақылға сыймайтын түрлі әрекеттерді көзімен көрді

Материал жинау барысында М. Әуезов қазақ-қырғыз тәрізді момын халықтарды көндіруден гөрі қыруға бағытталған Ресей үкіметінің түрлі құпия жарлықтарымен танысқан (Zhurtbayev, 1990).

Бұл материалдардың көбі кезінде қоғамдық санадан жасырын болса да ізденген зерттеушілер қолға түсіріп, ретіне орай, реми идеология мүмкіндек берген деңгейде, астарлай қолданды да. Қазір оларды оңай болмаса да табуға, пайдалануға болады. Бірақ, асығар емеспіз. Тек мерейтойлар қарсаңындағы «дәстүрлі» дүрмектерге қосылып қимылдаған боламыз.

Мына мақалада 1916 жыл уақиғаларына байланысты баспа беттерінде жариялана бастаған соңғы деректер де көрсетіледі. Әсіресе, Ресей жазалаушы әскерлері тарапынан зорлық-зомбылық көрген елдің ешқандай тексеру, тергеу, сот көрмей-ақ атылуы. Өлген адамдар саны мен шет жерлерге қашқандардың аз кем деректері

сақалған. Әрі бұл материалдар тек қолымызға түскендері ғана. Қалып жатқандары қаншама? М. Әуезов 16 жыл уақиғалары туралы сан-алуан әңгімелерді енжар естуші ғана болған жоқ. Бұл уақиғалардың барша зардабын, қанжоса қираған ауылдарды, ешбер себепсіз атылған адамдарды көзімен көрген жандардың жан айқайын естіген, сондықтан да қаламгер бейтарап қала алмаған.

Патшаның «июнь жарығына» қарсы көтерілдің деп қазақты қырғынға ұшыратқан Ресей отаршылығының сұмдық әрекеті қаламгердің шығармашылық жоспарын өзгертеді. Енді болашақ классик жазушы Қарақара жәрмеңкесінен басталған қазақ елі басындағы қасіретті жазу үшін Жетісуға бет алады. Классик жазушы деп отырғанымыз «Қилы заман» романын жазу үстінде М. Әуезов болашақ тарихи шығармаларында аса шеберлікпен қолданатын әдіснамалық тәсілдерінің негізін қалайды. Ол – көркем мазмұнды деректер арнасында ғана бейнелеу және одан негізсіз, қиял қуалай алыстамау. Бұған дейінгі шығармаларында қолданыла бастаған бұл тәсіл кейінгі туындыларында ірі ізденістер іргетасына ұласады.

Негізгі бағыт – қаламгер қолданған тәсілдер

Романды – «Қилы заманды» жазуға С. Садуақасов екеуінің арасындағы әңгіме тікелей әсер еткендей. 1926 жылғы жаз айларының алғашқы күндерінде елге келе жатқан М. Әуезов Қызылорда қаласына тоқтайды. Сонда Қазақстан автономиялы республикасы Халық ағарту комиссары (министр дәрежесінде) С. Садуақасұлымен кездеседі. Ел жаңалықтарына қатысты әңгіме 16 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің он жылдығына арнап мақала жазу туралы мерзімді баспасөз бетіндегі хабарламаларға ауысады. С. Садуақасұлы М. Әуезовке 16 жыл уақиғаларына байланысты, әсіресе, Қарқара жәрмеңкесіне қатысты өзі білетін деректі мәліметтерді айтады. Адамзат өркениеттің ешбір заң қағидаларына сыймайтын патшалық Ресей отаршылығының сұмдықтары туралы бұл мәліметтер

С. Садуақасұлының назары ерте аударған тәрізді. 1920 жылдарда жазылған «Мінез» атты шығармасында да 16 жылғы уақиғалар қамтылады (әңгіме аяқталмағандықтан болуы керек. жарияланбаған), осы тақырыпқа 1922 жылы тағы оралып «Сәрсенбек» атты роман жазған. (Saduakasuly, 2003: 17) Осыған қарағанда бұл тақырып С. Садуақасұлының болашақ шығармашылық ойларымен байланысты болса керек. Өкінішке орай, көлемді бұл шығарма да аяқталмай қалған. Сірә, қаламгердің идеологиямен қабаттас жауапты жұмыстары әрі тақырыптың саяси сипаты. қиындығы материалдардың толық болмауы жазушының қолын байласа керек.

С. Садуақасов екеуінің арасында болған әңгімелер М. Әуезовке ерекше әсер ететіндей. Ресей отаршылығының 1916 жылғы сұмдықтарынан жаны түршігеді. Шошынған. Ашынған. Отаршыл елдің сұрқия саясаты әшкерелеу тілегі оянған.

Алайда бұл сұмдықтарды қаз-қалпында жазудың мүмкін еместігі да көріне бастаған кез. Соған қарамастан тағдырын тәуекелге байлап, бір шешімге бел буған.

Еш жазығы жоқ қарусыз елді тергеусіз, сотсыз қырғынға ұшыратқан патша үкіметінің әрекеті қаламгерді шошындырады Бойды буған сезімнің шарпуы да, арнасы да тым асау болған тәрізді. Қаламгер ойын осыдан кейін бір-ақ мақсат билейді. Өркениет түгіл қалыпты адам атаулының қарапайым ойына мүлде жат бұл сұмдық туралы жазу.

Бірақ, «Біздікі – жөннен» басқаға міз бақпайтын қызыл көз үкіметтің тасыраң мінезін қаламгер осыған дейін байқап та үлгерген (Ahmetov, 2004: 134-135).

Патшаның «июнь жарығына» қарсы көтерілдің деп қазақты қырғынға ұшыратқан Ресей отаршылығының сұмдық әрекеті қаламгердің шығармашылық жоспарын өзгертеді. Енді болашақ классик жазушы Қарақара жәрмеңкесінен басталған қазақ елі басындағы қасіретті жазу үшін Жетісуға бет алады. Классик жазушы деп отырғанымыз «Қилы заман» романын жазу үстінде М. Әуезов болашақ тарихи шығармаларында аса шеберлікпен қолданатын әдіснамалық тәсілдерінің негізін қалайды. Ол – көркем мазмұнды деректер арнасында ғана бейнелеу және одан негізсіз, қиял қуалай алыстамау. Бұған дейінгі шығармаларында қолданыла бастаған бұл тәсіл кейінгі туындыларында ірі ізденістер іргетасына ұласады.

Қаламгер бұлтартпас деректерге сүйене жазуды ойластырды. Қазақ даласында өртше

қаулаған 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тарихы парша үкіметінің «Июнь жарлығынан» басталғанмен оның себептері әріден көріне бастаған` (Zhansugurov, 2001: 100-102). Отызға енді толар толмас жастағы М. Әуезовтің осы тарихты қаза ашып бейнелеуге ұмтылуы қаламгерге әсер еткен сыртқы себептердің қуатын ғана емес, перзенттік парызын қаншалықты терең ұғатынын да байқатты.

«Қилы заман» тек қана 16 жыл уақиғаларына байланысты шығарма емес. Романда Реейдің таңдаулы оқу орнында есейген шағында оқыған қаламгердің әлемдік өркениет, адам қоғамы, хұқығы, отарлаушы және отар елдер туралы қалыптасқан көзқарастары бар. Көммунистік идеологияның ақ жіппен тігілген қисынсыз қағидаларын анық ұққан кезі.

Бұл романға жетекші болған идеяларды бейнелеу үшін қаламгерге тірек болатындай бұлтартпас деректер қажет еді.

Сондықтан қаламгер дерек жинау үшін Алматыға келді. Бұл мақсатын сол жылдардағы газеттерде жариялайды. Суреткер сол күндерді бастан кешкен әр адаммен сөйлесу үшін Қарқара жәрмеңкесіне барды. Сұмдықтардың ортасында болған адамдардың жүзіне, жүрегіне үңілді. Уақиғалар өткен жерлерді көрді, уақыт тынысын іздейді.. (Bisengali, 2010: 164-176)

Бұл көріністерді романның алғашқы бетінен бастап кездестіруге болады. «Астаудай көк жазыққа иректөп шимай салып, үлкен Қарқараның мөлдір сулы мол өзені ағады. Ол мың сан жан иесін шөлдетіп, тарықтырып, шалыдтырып көрген емес.

Жазықтың орта кезінде қара құрттай қайнаған жәрмеңке сол өзеннің жағасында. Базар ортасында ұзын биік ағашқа аспандатып көтерген ақ жалауда екі басты самұрықтың суреті желкілдейтін. Бұл қомағай қарынды, жалмауыз тілекті ертегі обырының айқын тұрған белгісі еді. Обырды туғызған ана – жалмауыз түсті ұлық. Соның айқын таңбасы – ертегі айдаһарындай екі басты, жайын түсті самұрық» (Auezov, 1979) `(Шығармадан үзінділер осы басылым бойынша беріледі. – Б. 3.).

Бұл – арада ондаған жылдар өткен соң қаламгер қиялымен салынған сол суреті. Төңірек, табиғат бір қарағанда өзгермеген тәрізді, бірақ уақыт ше? Ол басқа ғой. Қаламгер тұнып қалғандай кеңістіктен сол уақыттардың тынысын сезгендей. Сол жылдарда бәрі тап сондай болғандығына оқырман күмәнданбайды.

М. Әуезов ауыр уақиғалардың тарихына, халық трагедиясына өз дүниетанымы мен жүрегі

жетегінде талдау жасайды. Суреткер мақсаты сұмдық уақиғаларды қаз-қалпында баяндау емес тәрізді. Тіпті солай жоспарласа да ол жолмен жүре алмады. Өйткені гуманистік көзқарастағы адам санасына салмақ салар сұмдық уақиғалар тарихы объективті, бейтарап баяндауға бой бермей қаламгерді кейде ашу, ыза иірімдеріне салады.

М. Әуезов мақсаты адам атаулыға жат пиғылды мемлекет саясатына айналдырған Ресей империясының, патша үкіметінің, сұрқия әрекетін әшкерелеу еді. Сол үшін халық басына күн туғанда қазақ еліндегі түрлі әлеуметтік топтардың: ел ағаларының, қоғам қайраткерлерінің, би-шешен, батыр, бай, болыс, көнекөз қариялар мен жастардың ой-әрекетін, іс-қимылын суреттейді. Қаламгер мақсаты болған уақиғаларды қаз-қалпында баяндаумен орындала ма. Оны бірден байқаған автор негізгі ойларын көркем мазмұнға, бейнеге көшіре суреттеуге көшеді.

«Қилы заман» романы жарияланған уақыттағы саяси ахуал – қатерлі. Таптық, партиялық принциптерді қағидаға айналдырған ресми идеологиядан келетін қауіпті М. Әуезов бірден білді. Байшыл, ұлтшыл т.б. «шылдардың» кесірін де, кесапатын да көре бастаған. Мына роман өткен күндердің қызық тарихы болмаса, жетім-жесірлер тағдыры, жаңа қазақтар тірлігі де емес

Роман объектісі – Ресей империясының тұтас халықтарды қырып-жоюға бағытталған мемлекеттік ресми саясаты. Қаламгер тәуекелге барды. Бұл саяси ахуалды дәл бағалап, күш-қайратын мұқият есептеген талантты тұлғаның туған халқы алдындағы перзенттік парызы болатын.

М. Әуезов коммунистік идеологияның патшаға қарсы ұлт-азаттық қозғалыс кезеңдерін мерекеге айналдырған «қызыл даталарын» пайдаланып, өзіне ғана мәлім, өзі ғана айта алатын ойларды айтты. Бейнеге айналдыра жеткізбек болған. Романның алғашқы беттерінде бұл анық бейкәлады. Бірақ, адамзатқа жат Ресей саясатын тарихи дерек, мәліметтерді пайдалана әшкерелеу М. Әуезовтің азаматтық ерліктерінің бірі ғана.

«Қилы заман» тәрізді шығарманы жариялау одан сәл кешіккенде мүлде мүмкін болмас еді.

Роман соңында қалың Албан ортасында орналасқан жәрмеңкені тастап Ақжелке бастаған казак-орыстар Жәркентке қашса, жәрмеңкені өртеп, қазақтар да көшіп барады. Арты ерт, алды тұман. «Сонымен өмір бойы дұшпан ниетімен келген ескі жәрмеңке үлкен өрттің құшағына кіріп, қара түтіннің астында тұншығып, бықсып, жоғалып бара жатқан шақта қалың Албанның елі

де үдере көшті. Салқар-салқар болып, қайтқан қаздай тізіліп, ауа көшіп тарта берді.

Артында қара түтін болып жәрмеңке қалды. Иесіз болып қаңырап Алатаудың жайлауы қалды. Құлазып қыстау, қоңырсып жұрт қалды. Кіндігін кескізіп, кірін жуған момындық күні қалды. Албан албан болғалы қыстың жұтын, жаздың індетін көрсетпеген, жер кіндігі – ата қоныс мекені қалды» (Ауезов, 1979: 265).

Бұл 1916 жыл уақиғасының тарихи шындығы, жеткен сөресі емес. М. Әуезов таңдаған бір гана көрінісі. Шындық елдің таланғаны, дәулеттің шашылғаны, халықтың қырылғаны. Романда бұл да бар, алайда мүлде өзге жағдайда авторлық сезімдер орамындағы қабылдауға сай көрсетіледі.

Көркем шындық – қасіретті ауыр сезімдерге суарылған, гуманистік философияға толы поэтикалық шындық. Астары бар толғамдарға иек сүйейтін ойарды бейнелейді. Поэтика арқылы берілетін ішке бүккен ойлар өрнегі. Бұл – автор әдейі қолданған сәтті тәсіл.

16-жыл уақиғасы С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» (Seifullin, 1988), (Аймауытов, 1989) «Қартқожа» романдарында да бейнеленеді. Ол шығармаларда әскерге бала бермейміз деп қарсыласқан, қолдарына сойыл, найза, шоқпар алып атқа мінгендердің талайы мұздай қаруланған Ресей кәсіби әскерінің нысанасына айналады.

Қынадай қырылған адамдарды санағандар болды ма екен? Саналды деп жазылса да ресми идеология сүзгісінен өткен, өздеріне қажет сандар ғана ұсынылады. Көтерілісшілер арасынан сайлаған хандардың талайын орыс жазалаушы әскерлері сотсыз, тергеусіз-ақ атып тастайды. (Seifullin, 1988: 36-37.) Тулай-тулай басылған, ту-талақай таланған, асылған-атылған, ақырында майданның «қара жұмысына» баруға амалсыз көнген ел тағдыры оқырманды бейтарап қалдырмайды. Бірақ бұл Ресейден таяқ тастам жерде отырған елдің күйі.

Ал Қытаймен көрші қонып, сауда-саттықпен айналысып жүрген Албан елінің жөні басқа. Ол өзге де шындық, ойларға, өріс бола алады. М. Әуезов осыны пайдаланады.

1932 жылы жарық көретін «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» аталатын монографиясында С. Мұқанов (Mukanov S., 2008) 1916 жылғы ұлт-азаттық уақиғаларының қазақ әдебиетінде жөнді көрініс таппауын ұлтшылдардың әрекеті болды деп көрсетеді. «Біреулер бұл арада: Әуезұлының «Қилы заман» деген әңгімесін, Аймауытұлының «Қартқожасын» 16 жылға арналған жоқ па дер.

Оған жауап мынау! Рас, олар 16-жылды жазды. Бірақ 16-жылдың қаралы күнінде жазған жоқ. Одан он жыл өткен соң жазды. Бұл бір. Екіншіден, олар 16-жылды бертінде жазғанда сол жылды байлардың кедей мен батрақтарға зорлығын тапшылдық түрде айқын көрсеткен жоқ, байшылдық түрде жазды. Олардың бұл жазғандарынан мақсат 16-жылдағы ауылда ашылған жікті көрсету емес, патша үкіметін перде қылғансып қазіргі қазақ жұртшылығында отырған қазақ еңбекшілеріне 16-жылды суреттеп, орысты жаман көрсетіп, ұлтшылдық туғызу, қазаққа орысты ата жауы қып көрсету еді.» (Mukanov, 2008: 67]

1916-жылғы көтеріліс кезінде қазақ қаламгерлерінің үнсіз қалуы – идеялық дағдарыс жемісі. Ағартушылық бейнелеу ұстанымы жақсы-жаманды айқындай айтуды, жол, жөн көрсетуді қажетсінеді. Ендеше, С. Торайғыров, С. Көбеев, т.б. ағартушы-демократтар қилы заманға тап болған халыққа қандай ақыл айтуды білмеді. Қарулы көтеріліске шақыру – қырылу, айтқанға көну-құлақ естімеген жат нәрсе.

Бұл жерде өзге де бірер факторларды ескерген жөн. А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов бастаған ірі қоғам қайраткерлері – көтеріліске шығу босқа қырылу екенін ашық жазды. Майданға баруға кеңес берді. Әрі осы майданға баратын жігіттердің қамын ойлап, нақты шараларды іске асырды.

Олардың адамдық праволарын қорғап, тиісті құжаттар дайындады. С. Мұқановтың жоғарыда аталған кітабында осы көрнекті қайраткерлер әрекетіне байланысты аса маңызды мынандай деректер келтірілді.

«Ақмола, Орал, Семей, Торғай – төрт облыс ақсақалдары 7 август күні Орынборда жиылыс болды.

Жиылысты Орынбор губернаторы Эверсман ашты. Комиссия құрамына Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, Алмасұлы кірді. Жиын 18 түрлі қаулы қабылдады. Олар:

1. Жігіт алу ретінде Қазақстан екі жүйеге бөлінсін: Солтүстіктің жігіті январьда, оңтүстіктің жігіті мартта алынсын.

2. Әуелі 19 жас пен 31 жастың арасындағы жігіттердің үштен бірі ғана алынсын. Екеуі кейінге қалдырыла тұрсын.

3. Бастапқы кезектен қалғандар кейінгі екі кезектің қайсысына да жазылуға ерікті.

4. Бір үйдегі жалғыз алынбасын.

5. Жергілікті үкімет қызметіне қалуға мүмкіндік берілсін.

6. Әрбір ауылға бір-бір молда қалсын.

7. Алынғандар орнына кісі жалдап жіберуге ерікті болсын.

8. 50 үйге бір мұғалім қалсын.

9. Медреседі, школда оқығандар алынбасын.

10. Жігіт дұрыс алу үшін жаңадан тізім жасалсын.

11. Жігіт алынар кезде сайлау тоқтатылсын.

12. Жігіт алынатын комиссияда болыстан екі кісі отырсын.

13. Алынған жігіттер 30-38-ден одақ болсын.

14. Әрбір 30 жігітке бір молда сайлансын.

15. Ауырғандарды қарайтын дәрігер бекітілсін.

16. Киім тасуға вагон берілсін.

17. Себебі толықтарға демалыс берілсін.

18. Осы қаулы үкіметке хабарландырылсын».

Бұл қаулыда ел қамын ойлаған қоғам қайраткерлерінің әрекеті көрініп тұр. Алайда С. Мұқанов 16-жыл уақиғасы туралы да өзінше, таптық идеология тұрғысынан жазады: «16-жылдың уақиғасы ұлтшылдардың байшылдық пердесінің шетін ең алғаш түрген уақиға. 20 ғасырдың басынан бастап қазақ байшылдарының сойылын соғып, бірақ сол сойылды жалпы «қазақ» атынан соққан ұлтшылдар байшыл екенін еңбекші бұхараға 16 жылы ең алғаш көрсетті. Жалпы қазақ емес, қазақтың байларын ғана басқаратындығын, еңбекші бұқараның көтерілісіне олардың жүрегі жібімейтіндігін 16-жыл айқын дәлелдеді.

Ұлтшыл ақындардың қаламы байлардың мақсатына ғана қойылатынын, еңбекші бұқараға түскен қиындықтың оларға бит шаққандай көрінбейтіндігін де 1916 жыл көрсетті. 16-жыл талай кедейдің басына туған қара қанды қайғының ешқайсысы ұлтшыл ақынға тема бола алмады. Сондықтан біз 16-жылды ұлтшылдардың «қазақшылдығының» ең аяғы дейміз. Бұдан кейін олар төңкеріске қарсы ашық байшылдыққа көшті» (Mukanov, 2008)

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа арнап көркем шығармалар жазу жиырмасыншы жылдар ортасында, осы уақиғалардың онжылдығы қарсаңында үдеді. Негізгі мақсат, идея – момын елге қырғын ұйымдастырған патша үкіметінің қанқұйлы саясатын, жазалаушы әскерлер қаныпезерлігін, казак-орыстардың жауыздығын көрсету еді. Алайда осының өзінде де, Совет үкіметінің ресми идеологиясы бұл тақырыпты көп қозғамауға тырысты. Сұмдыққа толы шындықты шыншылдықпен өткір жазылған шығармалардан ұлттар арасындағы жаулаулықты қоздыру ниетін, ұлтшылдықты көріп бұл ұмтылысты барынша басып тастауға тырысты.

«Қилы заман» идеологиялық осындай саясатқа тап болды. Басқаша болуы да мүмкін емес еді.

Романдағы М. Әуезовтің саяси-әлеуметтік көзқарасы анық. Ол қазақ елі басындағы жай-күйді сол халықтың ұлтжанды ұлы ретінде ғана емес, гуманист ретінде бейнелейді. Романды жазған уақытта М. Әуезов қазақты қырғыннан сақтаған Октябрьді де, одан кейінгі елде болған өзгерістерді де көзімен керді, бастан кешті. Романның бұл уақиғалардан кейін жазылып, жарық көргенін ескерер болсақ М. Әуезовтің ол кезде де коммунистік идеологияны қабылдай қоймағанын аңғару қиын емес. «Қилы заман» романында таптық, коммунистік идеологияның ізі жоқ.

1923 жылдан бастап жарық көретін «Тар жол, тайғақ кешу» мен «Қартқожа» (1926) романдарының бірінде коммунистік идеология, саясат, үкімет үшін күрес, таптық көзқарас анық болса, екіншісінде де оның таңбасы айқын, «Қартқожа» романындағы Андрей образында ақыл үйретуші аға, коммунист бейнесінің сипаты аңғарылса, «Тар жол, тайғақ кешу» романында да бұл мақсат көрініп тұр.

Сондықтан М. Әуезовтің жиырмасыншы жылдардағы саяси-әлеуметтік көзқарасын қалыптаса қоймады деген пікірлерге, бір мезгілдерде түрлі объективті-субъективті себептерге байланысты айтылған пікірлерге, ойлана қарған жөн. Ол партиялық, таптық, маркстік-лениндік дүниетанымға жатпайтын өзге көзқарастарды есептемеген, ескермеген кездерде айтылған.

Ұлт азаттық көтеріліс басында қазақ қоғамында беделі, салмағы бар, болыс, би, батырларының тұрғаны шындық. Олардың қилы заманға кез болған, қысылған халыққа жүрер жол таба алмай қиналу, толғануды бастан кешкендері де жалған емес. Тарихи мәні бар бұл уақиғаны кейінгі идеолог-тарихшылар бұрмалады: «Қазақ феодалдары мен өткенді көксегендер. (реакционерлер) елді өздері билегісі келіп ұлт-азаттық қозғалыс басына тұрды», т.б. осы тәрізді қисындарды соқты.

Ел ағаларының сауда-саттық, ақша-заттық қатынастар да жоя алмаған дүниетанымын, қазақ елінің еркіндігін, алаңсыздау күндерін аңсаған армандарын, әрекеттерін М. Әуезов айқындай бейнелейді. Ол қиял қанатында пайда болған нәрселер емес. Олардың осал тұстарын да ашып көрсетеді.

Бұл, шынында, трагедия болатын. М. Әуезов көтеріліс басында болғандардың аңғал әрекетін сынап отырған жоқ, қатерлі жолға бас

тіккен ерліктерін аңғартады. Ел ағаларының болашақ үшін, өмірді тәуекелге байлағанын көрсетеді. Адамдық қалпын, ар намысын сақтай алғандарына сүйсіне, іш тарта жазады. Әсіресе ел басшылары характерін бейнелеуде, даралауда монологтарды шебер пайдаланады.

«Қилы заманда» ел қамын ойлайтын қазақ елағаларының талай сөздері беріледі. Бірі – көпті көрген көнекөз қария, би-шешен, екіншісі – талай айқасты бастан кешкен қарт батыр, үшіншісі – қазақ елі басындағы ел ағасы, болыс..., т.б.

Қаламгер олардың ой, парасатын даралай суреттейді. Сөздердің төркінінен-ақ олардың мақсаты, ойы, сезімі, мінезі аңғарылады. Мәселен, талай дауда жол бастаған шешен Жәмеңке қазақтың өткенін, алаңсыздау күндерін аңыздай келе, мына заманның кесапат қылығын көрсетеді. Ел намысын қайрай сөйлейді. Әрекет қылар күннің туғанын қиялай ескертеді.

Көргені көп қария алдымен Албанның алаңсыз өткенін айта келе жұрт күтіп отырған жайға ауысады: «Көп дұшпанның қастығы мен торуы айықпаса да, көп зәбір келтірсе де, соны де елемей келе жатқан ел бар еді. Енді мына бүгінгі күн мынадай кер заманға кездестік. Қалың апат селге киліктік. Баяғы өткен ата-бабаның абырой бағын бізге берген жоқ. Олардың тұсында ел бұндай пәледен аман еді. Енді сені мен менің заманымда Албан баласы мынаған кез болды, батыр! Өткелде түйенің үлкені таяқ жейді... Айтсаң да айтпасаң да тұйыққа келіп қамалдың. Қолыңнан тартып шығаратын қайрат жоқ. Ұлық көр қылғанда бізге көр қылады. Бірақ бас амалдайтын күн емес. Бір біздің амандығымыз кімге тұлға болады? Қамалған елге біз сөйлемесек кім сөйлейді? Енді ойдағыны айт, батыр!...»

Ұзақ батыр сөздерінде әрекетке, қарсыласуға шақырады.

Бір қарағанда батыр адам мінезіне лайық сөз. Алайда Ұзақтың «бұл заманның бүгін келмегенін» айтуы, Ресеймен бодандыққа күмәнмен қару, ішкі байқатады. Кеудеде қордаланған ашу-ызаның кешелі-бүгінді ғана тумаған үнемі есте болған тәрізді...

Кеулей еніп, билеп төстеп бара жатқан Отаршыл үкіметтің озбыр әрекеті жанға талай жара салған..

«Ұзақекі көзінен шақпақоты жалтылдағандай болып, булыққан ашумен:

– Ел аман еді, жайлауы жарасып еді. Қарын шашы алынбап еді дейсің. Қазақтың аяғына жем түсіп, ұлы бойына оқ тигені бүгін бе екен? Мойныңа бұғалықтың түскені әлдеқашан емес пе еді? Бүгін тұқыртып, біржолата шөктіргелі

қолы құлаққа келіп жабысып отыр. Баяғыдан қорыққанда неден қорқып, сиынғанда неден сақта деп сиынып едің? Көптен торып, обырдай обып келіп енді түгіңмен жалмағалы отырғаны осы. Бұл бүгін емес, көптен пәле. Енді жетер жеріңе жеттік. Айтқаныңдай асау болсаң, енді түйәк серпетін шағыңа келдің.

Абұйырдың ашылып, мол дәулеттің ақтарылатын күн міне енді туды. Ел болар болсаң, енді сіресіп, ұстасып көр. Шыдаймын деп ұстас. Мен айтсам соны айтам. Жоқ, олай емес болатын болса, әне ұлығың, бар да ұсына бер – деді...

Ұлыққа қай қылығым жағушы еді менің? Жер үстінде жүрме, үніңді шығарма, қатын бол дейді. Соның бәріне бас ие берейін бе? «Басқа ұрса – өл, артқа ұрса – көн» – дейсің ғой. Өлтірейін десе де жағаласпай, қол қусырып өл дейсің ғой. Өйтетін болсам, әкем Саурықтың аруағынан садаға кетсем болмай ма?.. Қорлық көрген көпті көрген батыр елді сіресіп ұстасуға, шыдаймын деп ұстасуға шақырады. Қилы кезде арманын, көргенін айтады: «Ақ патша тоз-тоз қылып әкетіп еді, құдайға шүкір қартайған шағымда болса да, елдің бір әкенің баласындай жамырасып табысқан күнін бір көрдім»....

Серікбай сөзінде ұстамдылық, бәрінің артын ойлау басым. Қорқып үрейленіп тұрған жоқ. Ойлағаны ел қамы. Ұлыққа қарсы сөйлеудің қандай болатынын білетін жан, Бүгін патшаға қарсы шыққанда ертеңінің не боларын белгісіз.

«.. – Көнемін, бойсұнамын десе, ақылдасудың не керегі бар? Елдің сіздерге сөзін бергендегі іздегені де қалың елдің елдігін көрсететін бір жол тапсын дегені ғой. Екі қария екеуіңнің сөзің де қалың көптің тілегіне, ыңғайна үйлескен сөз болды. Ер азамат біздің аузымыздан «бермеймін» деген сөз шықса екен деп қана тілейді. Жә! Ол сөзді айттық. Бірақ қалайша бермейміз? Не айла істеп жан бағамыз, сүйенерлік, сүйкелерлік кім бар? Соған не айтасындар. Ұзақ өзін қостаған сөзге емексігендей болды. Тегінде Серікбайдың ерлігі, кісілігі бар деп бұрын да іштен жаратушы еді. Сондықтан жасының кішілігіне қарамай, жолдас сияқты көріп, өрбір жайдан ақылдасып қоятын. Қазірде де Серікбай батырдың бетін ұғып, ақылын мақұл көрген соң Ұзақ бұның сөзіне риза болып, бұрынғыдан гөрі шешіліп сөйлеуге айналды. (Auezov, 1979: 133-134.)

М. Әуезов жәрмеңкені өртегенді кек қайтқанның бір түрі деп те ұққан Албан елі әрекетін сүйсіне де, жаны аши да суреттейді. Роман соңы туған жерінен қиын уақытта белгісіз ортаға бет алғандардың да, Ресей отаршыларының аузына қарауға әдеттеніп алған-

дардың да, елде қалғандардың да басына «Қилы заман» орнағанын тұспалдай көрсетіп отыр.

Сезімге толы сөйлемдер арасында, интертекстерде, Отар ел мен бостандығынан айрылған халықтың қилы тарихын болжаған қаламгердің толғамдары бой көрсетеді. «Албан албан болғалы қыстың жұтын, жаздың індетін көрсетпеген, жер кіндігі – ата қоныс мекені қалды. Тау таудың саласында иесіз шулап, қора-қора қой қалды. Тау толған арқар, бұғы, елік, қаракүйырық, таутекедей жабайы жайын көршілері де қалды. Алдында белгісіздікке толған тұманды күндері құшағын жайды. Артына нәлет айтып, алдына қарай жол тартты» – деген жолдардан бостандық үшін ата қонысын да тастай көшкен ел тағдырына деген автор сезімін аңғармау мүмкін емес. «Артына нәлет айтып, алдарына қарай жол тартты» дегенде қаншалықты мән бар. Барар бағыты мен қонар жері, болашағы беймәлім болса да қорлық пен құлдыққа көнбей, тіпті қасиетті ата-мекенін де тастап белгісіздікке бет алған Албан қазақтарының әрекетін қаламгер қинала жазады. Олардың қаншама қасиеттісін қиса да бостандығын қимайтынын автор құптайтындай тебірене жазады.

Лапылдаған сезімге толы көсемсөз емес, бірақ қуанышы мен алаңы, сүйсінуі мен сыздауы қабаттасқан авторлық идея-эмоциялық баға. Қаламгер ой, идеясының ағыны арынды өзеннің тұзу арналарында байқалмай, бұландарында ғана мінез көрсететін алапат иірімдердей сезім құшағында сипатталған. Кейде тынши қалған сыңай танытса да, кенет қуатын байқата аударыла сырғып айбын танытады.

Сонынмен, мақаланы талқылау қорытындысы төмендегідей жаңа ойларды анықтайды.

– 1916 жыл уақиғалары – М. Әуезовтің көз алдында өткен қасіретті тарих. Және бұл уақиғалар қаламгердің рухани әлемінде өшпестей із қалдырған. Кейін кеңестік қытымыр идеология мүмкіндік берген деңгейде осы тақырыпқа оралып, талай шығармалар жазды. Мысалы: «Түнгі сарын» т.б.

– Романды – «Қилы заманды» жазуға С. Садуақасов екеуінің арасындағы әңгіме тікелей әсер еткендей. 1926 жылғы жаз айларының алғашқы күндерінде елге келе жатқан М. Әуезов Қызылорда қаласына тоқтайды. Сонда Қазақстан автономиялы республикасы Халық ағарту комиссары (министр дәрежесінде) С. Садуақасұлымен кездеседі. Ел жаңалықтарына қатысты әңгіме 16 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің он жылдығына арнап мақала жазу туралы мерзімді баспасөз бетіндегі

хабарламаларға ауысады. С. Садуақасұлы М. Әуезовке 16 жыл уақиғаларына байланысты, әсіресе, Қарқара жәрмеңкесіне қатысты өзі білетін деректі мәліметтерді айтады. Адамзат өркениеттің ешбір заң қағидаларына сыймайтын патшалық Ресей отаршылығының сұмдықтары туралы бұл мәліметтер С. Садуақасұлының назары ерте аударған тәрізді. Сірә, қаламгердің идеологиямен қабаттас жауапты жұмыстары әрі тақырыптың саяси сипаты, қиындығы материалдардың толық болмауы жазушының қолын байласа керек...

С. Садуақасов екеуінің арасында болған әңгімелер М. Әуезовке ерекше әсер етеді. Ресей отаршылығының 1916 жылғы сұмдықтарынан жаны түршігеді.

– М. Әуезов коммунистік идеологияның патшаға қарсы ұлт-азаттық қозғалыс кезеңдерін мерекеге айналдырған «қызыл даталарын» пайдаланып, өзіне ғана мәлім, өзі ғана айта алатын ойларды айтты. Бейнеге айналдыра жеткізбек болған.

– «Қилы заман» романы жарияланған уақыттағы саяси ахуал – қатерлі. Таптық, партиялық принциптерді қағидаға айналдырған ресми идеологиядан келетін қауіпті М. Әуезов бірден білді. Байшыл, ұлтшыл т.б. «шылдардың» кесірін де, кеспаатын да көре бастаған. Мына роман өткен күндердің қызық тарихы болмаса, жетім-жесірлер тағдыры, жаңа қазақтар тірлігі де емес Роман объектісі – Ресей империясының тұтас халықтарды қырып-жоюға бағытталған мемлекеттік ресми саясаты. Қаламгер тәуекелге барды. Бұл саяси ахуалды дәл бағалап, күшқайратын мұқият есептеген талантты тұлғаның туған халқына арнаған ерлігі болатын.

– Жалпы «Қилы заман» тәрізді шығарманы жариялау сәл кешіккенде М.Әуезовке мүлде мүмкін болмас еді.

– Бұл романға жетекші болған идеяларды бейнелеу үшін қаламгерге тірек болатындай бұлтартпас деректер қажет еді.

Сондықтан қаламгер дерек жинау үшін Алматыға келді. Бұл мақсатын сол жылдардағы газеттерде жариялайды. Суреткер сол күндерді бастан кешкен әр адаммен сөйлесу үшін Қарқара жәрмеңкесіне барды. Сұмдықтардың ортасында болған адамдардың жүзіне, жүрегіне үңілді. Уақиғалар өткен жерлерді көрді, уақыт тынысын іздейді..

– Мына мақалада 1916 жыл уақиғаларына байланысты баспа беттерінде жариялана бастаған соңғы деректер де көрсетіледі. Әсіресе, Ресей жазалаушы әскерлері тарапынан зорлық-зомбылық көрген елдің ешқандай тексеру, тергеу, сот көрмей-ақ атылуы. Өлген адамдар саны мен шет жерлерге қашқашқандардың аз кем деректері сақталған. Әрі бұл материалдар әзір қолымызға түскендері ғана.

Қорытынды

М. Әуезовтің «Қилы заман» романындағы авторлық тенденцияны аңғармау мүмкін емес. Бұл – нақты кейіпкер, адам әрекетіне, жеке уақиға болмаса салыстырма детальдарға арналған авторлық эмоция емес, Романдық көркем мазмұн мен басты идеяға қатынасты танымдық сезім тіректері. Ел басына қилы заман туғанда оның қасынан табылып, басына тұрған перзенттеріне деген сүйіспеншілік.

Олардың жарқын мұрат – бостандық үшін өлімнен де қорықпаған сәттерін, қайыспаған кесек мінездерін тебірене жазады. Қара басының қамынан аса алмаған бейшара пенделерді әшкерелейді

Күрес жолында құрбан болған жандардың портреттік бейнесін жазу қазақ әдебиетінде М. Әуезовтен басталады. Жарық дүние мен қоштасқан жанның ажал сәті келгендегі тән азабы мен жан азабы, рухани әлемінің байланысы оның бет ажарында сақталатындай. Сол арқылы оның өмірінің бағасы берілетіндей.

1927 жылы жазылып, 1928 жылы жарық көретін «Қилы заман» романы қазақ әдебиеті тарихындағы профессионалдық деңгейде жазылған жаңа романдардың алғашқыларының бірі болса да, тақырыптық, идеялық мазмұн, көркемдігі бағытында үлкен орны бар ірі туынды еді. Бірақ, оған кеңіс үкіметі кезінде мән бермеуге тырысты. Орыс қазақ халықтары арасындағы жаулықты күшейтеді деген сылтаумен ұзақ уақыт, елу жылдай қоғамдық сана назарынан жасырды..

Араға 90 жыл салып таяуда ғана бұл роман ағылшын тіліне аударылып әдем әдебиетінің қатарына қосылды (Ауезов, 2017).

«Қилы заман» М. Әуезов талантының өлшеусіз сипатын ғана емес, оның адамдық, Азаматтық, перзенттік ерлігін де көрсетеді.

Әдебиеттер

- Жұртбаев Т. Бейуақ. – Алматы. 1990.
Садуақасұлы С. – 2 т. – Алматы, 2003.
Ахметов З. Мұхтар Әуезов // Қазақ әдебиетінің тарихы. –10 т. – 8 т. – Алматы, 2004. – 134-135 б.
Жансүгіров І. Жетісу. – Алматы. 2001. – 100-102 б.
Бисенғали З.Қ. Қазақ прозысы. – Алматы, 2010. – 164-176 б.
Әуезов М. 20 томдық шығ. жинағы. – 2 т. – Алматы, 1979. – 43 б.
Сейфуллин С. 5-томдық таңдамалы шығ. – 5-т. – Алматы, 1988.
Аймауытов Ж. Сочинения. – Алматы, 1989. – 560 б.
Муканов С. Казахская литература XX в. – Алматы, 2008. – 384 с.
Ауэзов М. Лихая година (Is a dashing year) – Ноттингем: Рассел пресс, 2017.

Referenses

- Aimauytov Zh. (1989) Compositions. Almaty, 1989.
Auezov M. (1979) Collected works in 20 v. V. 2. Almaty, 1979.
Auezov M. (2017) Is a dashing year. Nottingham: Russell Press, 2017.
Bisengali Z.K.(2010) The Kazakh prose. Almaty, 2010.
Zhansugyrov I. (2001) Zhetysu. Almaty, 2001.
Zhurtbayev T. (1990) Timelessness. Almaty. 1990.
Saduakasuly Smagul. (2003) Volume 1. Almaty, 2003.
Seifullin S. (1988) Selected works in 5 volumes. V.4. Almaty, 1988.
Saduakasuly S.(2003) Volume 1. Almaty, 2003
Seifullin S. (1988) Selected works in 5 volumes. V.4. Almaty, 1988.